

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

137:1 • 2017

Hat, förtvivlan och kärlek

Kvinnors dödliga våld under senare delen av 1800-talet

RODDY NILSSON

Göteborgs universitet

Det är en av kriminologins (få) etablerade sanningar att kvinnor begår mycket färre brott än män. Detta har bland annat varit tydligt när det gäller dödligt våld. Historiskt har undantaget framför allt varit barnamord. Föreliggande artikel behandlar dödligt våld utfört av kvinnor under senare delen av 1800-talet i Sverige. Det visar sig även att ett tämligen stort antal av de kvinnor som åtalades frikändes, i en del fall tack vare den legala bevisteorins stränga processregler. Teoretiskt formuleras en förståelse där dessa brott ses inom en ram för skapande av (kvinnlig) subjektivitet inom en patriarkalt dominerad kultur.

Inledning

Historisk forskning har visat att kvinnors våldsutövning, framför allt grövre våld med undantag av barnamord, har varit av betydligt mindre omfattning än mäns.¹ Antalet kvinnor dömda för dödligt våld har, med undantag av barnamord,² alltid varit litet jämfört med män. Emanuel

Artikeln har granskats av två externa lektörer enligt modellen *double blind peer review*.

1. För översikter se Pieter Spierenburg, *A History of Murder: Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present* (Cambridge 2008); Robert Muchembled, *A History of Violence: From the End of the Middle Ages to the Present* (Cambridge 2012).

2. Majoriteten av de forskare som studerat dödandet av nyfödda använder begreppen barnamord, *Kindermord* eller *infanticide*, begrepp som alla ordagrant hänvisar till dödandet av barn. En mer korrekt beskrivande term för det fenomen som de flesta av dessa forskare har studerat är emellertid *neonaticide* – vilket åsyftar mord på utomäktenskapligt födda barn i direkt anslutning till födseln – medan barnamord eller *infanticide* också kan inkludera mord på äldre barn, inom eller utom äktenskapet. De speciella lagar om barnamord som från 1500-talet infördes i många europeiska lagstiftningar, däribland Sverige, reglerade neonaticidbrott

---

Roddy Nilsson, f. 1957, är professor i historia vid Göteborgs universitet. Hans forskning är främst inriktad mot historisk kriminologi, sociala problem och välfärdsstatens historia. Bland hans senare publikationer kan nämnas "Arsenic of the size of a pea": women and poisoning in 19th century Sweden", *Scandinavian Journal of History* 2015:1.

E-post: roddy.nilsson@gu.se

Eisner beräknar att det normala intervallet för kvinnliga förövare från medeltiden fram till det tjugonde århundradet har pendlat mellan 5 och 12 procent av det totala antalet och att den övre gränsen har varit cirka 15 procent.³

En huvudförklaring till mäns våld mot kvinnor har varit – och är – de ojämlika maktförhållanden som rått och råder mellan könen.⁴ Med detta i åtanke: Om mäns våld ses som en spegling och/eller en reproduktion av den patriarkala strukturen, vilken typ av fenomen är då kvinnors våld? Förutom när det gäller förändringar i frekvens och karaktär när det kommer till kvinnors våldsamma handlingar är det viktigt och angeläget att få mer kunskap om hur det kvinnliga våld som faktiskt skedde tog sig uttryck. Under vilka omständigheter använde kvinnor sig av våld, i detta fall dödligt våld? Mot vem eller vilka riktades dessa våldshandlingar? Och viktigast av allt: hur kan dessa handlingar förstås?

I artikelns empiriska delar redovisas en undersökning av 114 mål där kvinnor dömts för dödligt våld och som underställdes Göta hovrätt under perioden 1858 till 1899.⁵ Genom våldet – eller mer exakt genom de diskurser som omger det och som främst kom till uttryck i det rättsliga materialet – konstruerades kön och könsskillnader.⁶ Det är dock inte ett studium av denna process och dess resultat som står i fokus i denna

medan andra fall av mord på barn i regel behandlades i den allmänna strafflagen. Eftersom neonaticidbrotten under senare delen av 1800-talet i regel inte underställdes hovrätten diskuterar inte dessa i denna artikel.

3. Manuel Eisner, "Long-term historical trends in violent crime: A Review of Research", *Crime and Justice* 30 (2003) s. 9–12; Spierenburg (2008) s. 115–122; Shani D'Cruze & Louise A. Jackson, *Women, Crime and Justice in England since 1660* (Basingstoke 2009) s. 47–65.

4. T.ex. Elisabeth Foyster, *Marital Violence: An English Family History, 1660–1857* (Cambridge 2005); Marie Lindstedt Cronberg, *Med våldsam hand: Hustrumisshandel i 1800-talets Sverige – En studie av rättsliga, kyrkliga och politiska sammanhang* (Lund 2009); Marie Eriksson, *Makar emellan: Äktenskaplig oenighet och våld på kyrkliga och politiska arenor, 1810–1880* (Växjö 2010) s. 28, 65–68 och vidare referenser.

5. Jag har i denna undersökning valt att använda Göta hovrätts utslag över underställda mål där kvinnor i underrätterna dömts för dödligt våld. Då jag främst syftat till att urskilja generella mönster beträffande brottsoffer och rättspraxis och kvinnornas handlande har jag i detta sammanhang inte använt mig av underrätternas material. Samtidigt innebär detta att de resultat som presenteras bör följas upp med mer detaljerade kvalitativa undersökningar. De 114 undersökta mål som ingår i föreliggande studie utgör i princip samtliga fall av dödligt våld som underställdes Göta hovrätt under perioden 1858–1899. Ett mindre bortfall finns dock. Två mål som upptagits i förteckningen över underställda mål har inte kunnat återfinnas i utslagshandlingarna. I minst ytterligare ett fall avled den i underrätten dömda kvinnan innan hovrätten hann ta upp målet.

6. Om våld som könskonstituerande handling se Gabriella Nilsson & Inger Lövkrona, *Våldets kön: Kulturella föreställningar, funktioner och konsekvenser* (Lund 2015).

artikel.⁷ I stället läggs tyngdpunkten i artikeln på att studera vad materialet kan säga oss om den roll det dödliga våldet spelade i kvinnors konstituering av sig själva som subjekt. Genom att studera våld som en subjektsdefinierande och subjektskonstituerande handling flyttas fokus från mindre fruktbara biologiska eller psykologiska resonemang om varför kvinnor förövade dödligt våld (motiv) och ersätts med en betoning på hur handlingen i stället kan göras begriplig utifrån kvinnors (könade) historisk-strukturella position och existentiella strävan efter frihet.

Vid analys av hovrättens utslagshandlingar måste det hållas i minnet att dessa först och främst avspeglar vad domstolen sett som relevant för att komma fram till – och juridiskt motivera – sitt utslag, inte någon verklig sanning.⁸ Hovrätten var i sina utslag i de flesta fall relativt kortfattad i sin beskrivning av gärningen och omständigheterna kring denna liksom i referaten av vad vittnen och anklagade sagt under den föregående rannsakingen i underrätten. Däremot ger hovrättens material i allmänhet goda möjligheter att studera de anklagades och offrens, samt eventuella medanklagades, status och positioner liksom resultaten av rättens arbete, men i mindre utsträckning hur de kommit fram till dessa.

Forskningsläge

En rad förklaringar har förts fram för att förklara kvinnors lägre grad av kriminalitet; från biologiska skillnader till könsroller och könsidentiteter och skilda attityder hos domstolarna.⁹ Den kanske vanligaste

7. Flera goda exempel på sådana undersökningar finns i svensk historisk brottsforskning. Se t.ex. Karin Hassan Jansson, *Kvinnofrid: Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600–1800* (Uppsala 2002); Eva Bergenlöv, *Skuld och skam: Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800* (Lund 2004).

8. Det finns en omfattande diskussion om rättegångshandlingarnas status som historisk källa speciellt när det gäller två olika men besläktade frågor – en praktisk och en kunskaps-teoretisk – dels beträffande i vilken utsträckning dessa utgör nedteckningar om vad som sagts i rätten, dels beträffande förhållandet mellan text (representation) och verklighet. Under de senaste decennierna har många forskare hanterat dessa dilemman genom att använda sig av någon form av diskursanalytisk metod och/eller att betrakta texterna som en form av berättelse. Se t.ex. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam: Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880* (Lund 1997) s. 36–41; Hassan Jansson (2002) s. 44–49; Bergenlöv (2004) s. 16–17, 22–26; Garthine Walker, *Crime, Gender and Social Order in Early Modern England* (Cambridge 2003) s. 4–9.

9. Se t.ex. Anna Clark, "Domesticity and the problem of wife-beating in nineteenth-century Britain: Working-class culture, law and politics", i Shani D'Cruze (red.), *Everyday violence in Britain, 1850–1950: Gender and class* (Harlow 2000) s. 27–40; Inger Lövkrona, "Den våldsamme mannen", i Inger Lövkrona (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp: Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld* (Lund 2001) s. 9–32; D'Cruze & Jackson (2009).

förklaringen har handlat om kvinnlig underordning och det faktum att kvinnors liv i mycket högre grad än mäns begränsades till hushållsfären.¹⁰ Det är därför inte förvånande att en lång tradition i historisk forskning har sett våld och andra former av kriminalitet som en manlig angelägenhet.¹¹

Under de senaste decennierna har forskningen om kvinnor och brott uppvisat en kraftig ökning, huvuddelen producerad av feministiska historiker och kriminologer. Dock har dessa forskare främst studerat kvinnor som brottsoffer¹² eller som förövare av kvinnespecifika brott som trolldom¹³, barnamord¹⁴ eller prostitution.¹⁵ I takt med att allt mer forskning med genusteoretiska ansatser producerats har våldets roll och plats i relationerna mellan män och kvinnor kommit att belysas starkare.¹⁶ Såväl historisk forskning som kriminologi har påvisat stora

10. Pieter Spierenburg, "Masculinity, Violence, and Honor: An Introduction", i Pieter Spierenburg (red.), *Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America* (Ohio State University 1998) s. 1–35.

11. Se t.ex. Walker (2003) s. 3–4.

12. Hassan Jansson (2002); Simon Ekström, *Trovärdighet och ovärdighet: Rättsapparaten hanterande av kvinnors anmälan av våldtäktsbrott i Stockholm 1946–50* (Hedemora 2002).

13. Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige* (Lund 1971); Hans Eyvind Næss, *Trolldomsprocesserne i Norge på 1500-1600-tallet: En retts- og sosialhistorisk undersøkelse* (Oslo 1982); Per Sörlin, *Trolldoms- og vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635–1754* (Umeå 1993).

14. Se t.ex. Inger Lövkrona, *Annika Larsdotter barnamörderska: Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige* (Lund 1999); Bergenlöv (2004); Eva Bergenlöv, Marie Lindstedt Cronberg & Eva Österberg, *Offer för brott: Våldtäkt, incest och barnamord i Sveriges historia från reformationen till nutid* (Lund 2002); Gun-Britt Johansson, *Synderskan och lagen: Barnamord i tre Norrlandslän 1830–1870* (Umeå 2006); Helena Hagelin, *Kvinnovärldar och barnamord: Makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700–1840* (Göteborg 2010). Bland icke-svensk forskning kan nämnas Richard von Dülmen, *Frauen vor Gericht: Kindsmord in der Frühen Neuzeit* (Frankfurt am Main 1991); Kari Telste, *Mellom liv og lov: Kontroll av seksualitet i Ringerike og Hallingdal 1652–1710* (Oslo 1993); Regina Schulte, *The Village in Court: Arson, Infanticide and Poaching in the Court Records of Upper Bavaria 1848–1910* (Cambridge 1994); Mark Jackson, *New-born Child Murder: Women, Illegitimacy and the Courts in Eighteenth-century England* (Manchester 1996); Mona Rautelin, *En förutbestämd sanning: Barnamord och delaktighet i 1700-talets Finland belysta genom kön, kropp och social kontroll* (Helsingfors 2009); Ann-Marie Kilday, *A History of Infanticide in Britain, c. 1600 to the Present* (Basingstoke 2013).

15. Tommie Lundquist, *Den disciplinerade dubbelmoralen: Studier i den reglementerade prostitutionens historia i Sverige 1859–1918* (Göteborg 1982); Yvonne Svanström, *Policing Public Women: The Regulation of Prostitution in Stockholm 1812–1880* (Stockholm 2000); Rebecka Lennartsson, *Malaria Urbana: Om byråfflickan Anna Johannesdotter och prostitutionen i Stockholm kring 1900* (Stockholm/Stehag 2001).

16. Se t.ex. Linda Gordon, *Heroes of their own Lives: The Politics and History of Family Violence, Boston 1880–1960* (Boston 1989); Shani D'Cruze, "Unguarded passions: violence, history and the everyday", i D'Cruze (2000); Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Kvinnor och våld: En mångtydig kulturhistoria* (Lund 2005); Lindstedt Cronberg (Lund 2009); Eriksson (2010).

skillnader i brottsmönstren för män och kvinnor på samma gång som mäns och kvinnors brottslighet inte sällan bedömts olika.¹⁷

Forskningen har vidare understrukit hur våld på flera sätt är könat, vilket ofta inneburit att kvinnors våld har setts som annorlunda, mindre betydande och underordnat mäns våld. När kvinnorna har tagit till våld har det varit mer oroande,¹⁸ men det har också förlöjligats, trivialiserats, ursäktats eller ignorerats.¹⁹ Vissa forskare har också hävdats att kvinnor som trots allt begick brott, särskilt våldsbrott, sågs som ”dubbelt avvikande” i den meningen att de bröt både mot lagen och mot dominerande könsnormer.²⁰ Det har också funnits en tendens att betrakta kvinnor som dömts för brott som offer.²¹ På samma gång som mäns brott har konstruerats som ”normala” har kvinnors brott framstått som en anomaly i behov av en särskild förklaring.²² När forskningen konfronterats med kvinnliga våldsutövare har det funnits en tendens att förneka eller kraftigt tona ner deras aktiva handlande och/eller att se vad som hänt som bestämt av kvinnors utsatthet.²³

Genom att förneka eller bortse från kvinnors position som subjekt har könsstereotyper liksom betoningen på strukturell underordning lett till att de ofta framstått som oförmögna till aktiva handlingar, underförstått att om de haft ett verkligt val skulle de inte tagit till våld.²⁴ Därför har det välkända faktum att män begår den stora majoriteten av våldshandlingar tillsammans med den långa dominansen för patriarkats- och könsmaktsteoretiska perspektiv åtminstone delvis avhänt

17. Se t.ex. Kathleen Daly, *Gender, Crime, and Punishment* (New Haven 1994); Shani D’Cruze, Sandra Walklate & Samantha Pegg, *Murder: Social and Historical Approaches to understanding Murder and Murderers* (Cullompton 2006).

18. Suzanne Kordon & Anna Wetterqvist, *Gärningsmannen är en kvinna: En bok om kvinnlig brottslighet* (Stockholm 2006); Lizzie Seal, *Women, Murder and Femininity: Gender Representations of Women Who Kill* (Basingstoke 2010).

19. T.ex. Jonas Liliequist, ”Männens våld och värde inom äktenskapet: En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början”, i Lövkrona (2001) s. 88–123; Myra J. Hird, *Engendering violence: Heterosexual interpersonal violence from childhood to adulthood* (Aldershot 2002); Eriksson (2010).

20. David Taylor, *Crime, Policing and Punishment in England, 1750–1914* (Basingstoke 1998) s. 59; Kilday (2007) s. 17–18; D’Cruze & Jackson (2009) s. 15 *et passim*.

21. T.ex. Lövkrona (1999).

22. Se t.ex. Dana M. Britton, *The Gender of Crime* (Lanham 2011); Daly (2004); D’Cruze, Walklate & Pegg (2006).

23. T.ex. Hird (2002); Lisabeth Badinter, *Dead End Feminism* (Cambridge 2006).

24. Laura Sjoberg & Caron E. Gentry, *Mothers, Monsters, Whores: Women’s Violence in Global Politics* (London och New York 2007) s. 5, 17, 191.

kvinnor från ansvar och förmåga till självständiga handlingar när det gäller våld.²⁵

Denna tendens är problematisk av flera skäl. För det första försvårar den vår förståelse av våld som ett historiskt och därmed socialt och kulturellt föränderligt fenomen. För det andra bidrar den till att reproducera föreställningen om kvinnor som underordnade män såväl politiskt som ekonomiskt och socialt. För det tredje riskerar man genom att alltför ensidigt se kvinnor som passiva offer för manligt förtryck försvåra förståelsen av maktrelationers komplexitet, vilket i förlängningen leder till svårigheter att kunna förändra dessa.²⁶ För det fjärde riskerar vi att missa den dynamik och oförutsägbarhet som är inneboende i historien. Dessutom kan de ojämlika maktrelationerna mellan män och kvinnor inte ses som en förklaring i sig till kvinnors våld mot män. För att en våldshandling ska komma till stånd är medierande och utlösande faktorer nödvändiga.

Under senare år finns emellertid exempel på historisk forskning som nyanserat de tidigare dominerande uppfattningarna om mäns och kvinnors våld och som även tilldelat kvinnorna en mer självständig roll i dessa sammanhang. Brittiska historiker har till exempel funnit perioder med en relativt sett hög andel kvinnliga våldsutövare och att kvinnor kunnat uppvisa ett lika aggressivt och våldsamt beteende som manliga våldsutövare.²⁷ Kvinnors våld – och brottslighet generellt – liknade i varje fall under tidigmodern tid mer de mönster som vanligen förknippas med män än någon specifik form av kvinnlig kriminalitet. Likaså var kvinnors inblandning i rättsliga sammanhang större än vad enbart analyser av kvantitativa data kan avslöja.²⁸ Även i historisk forskning kring äktenskapskonflikter och mäns våld mot sina hustrur visar det sig att kvinnor i en minoritet av fallen kunde bete sig mycket våldsamt och därmed överträda de kulturella normer som betonade kvinnlig underordning och passivitet.²⁹ Betoningen av kvinnors utsatthet kan dock förenas med

25. Sjöberg & Gentry (2007) s. 18–19; Rautelin (2009) s. 30; Belinda Morrissey, *When Women Kill: Questions of agency and subjectivity* (London och New York 2003) s. 23, 34.

26. Jfr Anette Ballinger, *Dead Women Walking: Executed Women in England and Wales 1900–1955* (Aldershot 2000) s. 53.

27. Anne-Marie Kilday, *Women and Violent Crime in Enlightenment Scotland* (Woodbridge 2007); Walker (2003).

28. Walker (2003) s. 4–5.

29. James A. Hammerton, *Cruelty and Companionship: Conflict in the Nineteenth-Century Married Life* (London 1992); Foyster (2005); Eriksson (2010).

en större grad av agens i det att kvinnors brottslighet under tidigmodern tid tolkats som en motståndshandling mot den allt strängare patriarkala och moraliska ordning som blev en följd av reformationen.³⁰

Kön och våld är dock i lika hög grad komponenter i kvinnors som mäns subjektkonstituering.³¹ Därför är våldshandlingar, oavsett hur moraliskt motbjudande de än är, ett inslag i en kreativ process av subjektsskapande samtidigt som de är en följd av ett existentiellt val.³² Mot bakgrund av detta kan studier av kvinnors våld – både historiskt och i samtida kontexter – tydligare belysa kvinnors situation och bidra till att göra dem i stånd att inta positionen som aktiva subjekt och inte huvudsakligen som svarande eller reagerande på mäns handlande, dominans och våld. Det är med andra ord centralt att erkänna våldets plats i kvinnornas konstituering som subjekt – deras kapacitet, intentionalitet och medvetenhet men också skuld och ansvar.³³

Våld som subjektsskonstituerande handling

Alla typologiseringar eller klassificeringar av våldshandlingar utgör bara ett steg i processen att förstå detta våld. En alltför stark fokusering på själva våldet och dess följder riskerar att skymma förståelsen av vad som producerar det. I en djupare mening kan våld, liksom andra handlingar, förstås som handlingar som konstituerar subjektet eller med andra ord villkoren för den egna existensen. Våld är i detta sammanhang både ett objektivt fysiologiskt faktum och något som upplevs, observeras, eftersträvas, undviks, används och genomlids av individer, grupper och samhällen. Våld är en handling som på ett markant sätt möjliggör förändring – eller stabilisering – av (könade) subjektspositioner, vilka alltid är inbäddade i historiska kontexter. Genom att se dödligt våld som subjektsskonstituerande betonas att handlingen har en transformativ effekt för subjektet. Varje teori som betonar handlingar och subjektivitet måste ta itu med frågorna om val och om olika alternativ, oavsett hur tvingande eller begränsande dessa val kan synas vara.³⁴ Föreställningen

30. Ulinka Rublack, *The Crimes of Women in Early Modern Germany* (Oxford 1999).

31. Jfr t.ex. D'Cruze (2000).

32. Se t.ex. Jack Katz, *Seductions of Crime: Moral and Sensual Attraction in Doing Evil* (U. o. 1988) s. 8.

33. Hird (2002) s. 109.

34. Se t.ex. Lois McNay, *Gender and Agency: Reconfiguring the Subject in Feminist and Social Theory* (Cambridge 2000).

om ett subjekt refererar därmed till möjligheter att konstruera sig själv som individ i samspel med, eller motstånd mot, dominerande logiker och strukturer, en situation som hög i grad gällde för många kvinnor under den behandlade perioden.

Sociologen Michel Wieviorka har utvecklat en modell bestående av fem olika subjektfigurer eller subjektpositioner, var och en motsvarande olika våldslogiker.³⁵ Den första kan beskrivas som det flytande subjektet, det vill säga ett subjekt som inte kan hitta en sådan betydelse eller mening i sin situation att det kan få utlopp för sina existentiella strävanden. Detta är en subjektposition som domineras av en känsla av att vara drabbad av orättvisor eller icke-erkännanden vilket kan orsaka ångest, ilska och frustration och i sista hand utlösa våldshandlingar. På en strukturell nivå måste denna position ha format erfarenheterna för många kvinnor under 1800-talet, till exempel hustrur inneslutna i olyckliga äktenskap, fattiga pigor med osäkra utsikter till ett tryggt liv eller hemmadöttrar med små utsikter att kunna lämna hushållet. Den andra figuren benämns hyper-subjektet, vilket står för ett subjekt som tvärtom överbelastar sitt beteende med mening och drivs av en närmast patologisk strävan efter att uppfylla till exempel en religiös kallelse eller ett politiskt mål. Även om detta inte diskuteras av Wieviorka bör också starka känslor av hat och avsky liksom passioner och förälskelser av olika slag kunna hänföras till denna form av subjektivitet.

Den tredje figuren går under beteckningen icke-subjektet, ett subjekt vars beteende styrs och bestäms av krafter – individuella, kollektiva, institutionella etcetera – som mer eller mindre påtvingas det. Icke-subjektet är någon som av plikt, tradition, rädsla eller tvång lyder befallningar och påtryckningar emanerande från någon form av högre auktoritet. Den fjärde figuren kallar Wieviorka anti-subjektet, någon som utför våldshandlingar av behov eller njutning. Den typ av våld som utförs av detta subjekt saknar till stor del sociala eller kulturella bestämmelser samtidigt som det vägrar att betrakta offret som en människa och därmed också avhumaniserar offret. Den femte och sista figuren kan beskrivas som överlevare-subjektet, ett subjekt som känner att det är i existentiell fara och att det enda sättet att hantera det upplevda eller verkliga hotet är att döda eller neutralisera det. Denna figur påminner

35. Michel Wieviorka, *Violence: A New Approach* (London & Thousand Oaks 2009). Se även dens., *Evil* (Cambridge 2012) s. 19–21.

om den situation som omgärdar vad forskare beskrivit som "the battered women syndrome" eller "offerframkallat" våld, det vill säga våld där det (manliga) offret var den ursprungliga angriparen och kvinnans våld framstår som ett svar på en lång historia av relationskonflikter och misshandel.³⁶ Här kan man också finna vad Jack Katz har beskrivit som "rättfärdigt slaktande" eller dräpande där förövaren drivs till en punkt där den till slut "måste" ta till dödligt våld.³⁷ Det kan handla om att förövaren under lång tid blivit kränkt, förnedrad och förödmjukad eller om att upprätthålla social status eller grundläggande kulturella värden inom den grupp förövaren tillhör, alltifrån hushållsposition till "moderskap", "manlighet" eller en militär hederskodex. I termer av överlevnad ska detta i första hand inte förstås i fysiska termer utan som en handling i syfte att återupprätta sitt människovärde och sin respektabilitet inom ett visst sammanhang – för att därmed kunna leva vidare med sig själv. I detta kan ingå att "ta sitt straff" utan att ifrågasätta det nödvändiga i att samhället och den världsliga rättvisan bestraffar dylika handlingar.

Trots att Wieviorkas modell består av fem olika figurer eller subjekspositioner, bör den inte ses som omfattande alla de våldsanvändande subjekt som framträder eller behandlas här. Det är särskilt en typ av subjektivitet som åtminstone delvis saknas i hans modell och det är ett subjekt där ett instrumentellt och kalkylerande handlande i syfte att erhålla ekonomisk, social och statusmässig vinning överväger. Jag benämner detta subjekt det kalkylerande subjektet.³⁸ Samtidigt är det viktigt att inte se de olika subjekspositionerna som uteslutande varandra. Särskilt kan ett större eller mindre inslag av kalkylering ingå i alla de övriga subjeksformerna. I vissa fall kan också olika former av subjektivitet uppträda eller konkurrera inom samma individ eller inom samma grupp förövare. Så kan till exempel en kalkylerande och instrumentell användning av våld mycket väl vara förenad med förtvivlan, rädsla och tvång.

Att vara ett subjekt innebär, åtminstone delvis, att ha eller ta kontroll över sina val och att kunna använda sin förmåga till att förändra sig och

36. Se t.ex. Walker (2003) s. 135; Kilday (2007) s. 53; Eriksson (2010).

37. Katz (1988) s. 12–51.

38. Jag väljer av två skäl att inte använda beteckningen det rationella subjektet, dels då denna beteckning är nära förknippad med teorin om rationella val, vilken jag finner mindre användbar för historiska studier, dels då denna teori framför allt syftar till att förklara – och eventuellt förutsäga – vad som sker inom kollektiv eller sociala system, snarare än till förståelse av individers handlingar och beteenden.

sin position. Subjektskonstitueringen sker i relation till ett socialt, kulturellt och därmed historiskt föränderligt sammanhang och uttrycker – eller utmanar – därmed tidens dominerande tankemönster beträffande till exempel samhällelig ordning, hierarkier, makt, moral och genus. När det gäller en sådan existentiellt avgörande handling som dödligt våld spelar också offrets position en central roll.³⁹

Våldsutövande kvinnor i 1800-talets Sverige

I Sverige finns statistik över antalet dömda i domstol från och med 1830-talet. Denna tidiga statistik är dock rudimentär och svår att använda, särskilt för att studera långsiktiga förändringar. Efter att den nya strafflagen trätt i kraft 1865 förbättrades dock kvaliteten på kriminalstatistiken. Från denna tid innehåller statistiken även uppgifter om antalet anklagade (åtalade) personer samt det antal personer som sakfälldes (dömdes). Som vi kan se av tabell 1 nedan beträffande antalet domar för mord och dråp under senare delen av 1800-talet var inte oväntat männens dominans mycket markant. Också värt att notera är kontinuiteten över tid. Under hela perioden, med undantag för åren kring sekelskiftet 1900, utgjorde andelen kvinnor 10–15 procent av dem som dömdes för mord eller dråp. Siffrorna för svenskt vidkommande överensstämmer som synes väl med Eisners ovan nämnda sammanställning av data från olika länder i ett långtidsperspektiv. I tabellen nedan ingår dock inte neonaticidbrotten.⁴⁰ Om även dessa räknats in skulle kvinnornas andel av det totala dödliga våldet vid denna tid varit större än männens.⁴¹

Min undersökning av 114 mål underställda Göta hovrätt åren 1858–1899 visar att mer än hälften (53 procent) av fallen av dödligt våld rubricerades som giftmord eller misstänkta giftmord medan andra metoder använts i 53 fall (47 procent). I tre av målen hade både gift och andra metoder använts.⁴² De 114 målen omfattade sammanlagt 133 åtalade kvinnor, varav 73 åtalade för giftmord och 60 för andra former av dödligt våld. I 40 av de 114 målen (26 giftmord och 14 mål där andra former av

39. Jfr D'Cruze, Walklate & Pegg (2006) s. 5.

40. Se not 2 ovan. I 1734 års lag reglerades barnamorden i en särskild paragraf i Missgärningsbalken. Se t.ex. Bergenlöv (2004) s. 253–256.

41. Se Ludvig Widell, "Bidrag till Svensk Kriminalstatistik", *Statistisk Tidskrift* (1904) s. 268–271.

42. I dessa fall har målen klassificerats efter den metod som domstolen bedömde som dödsorsak.

TABELL 1. *Antal personer per år (medelvärde) dömda för mord eller dråp i Sverige 1866–1904. Exklusive neonaticidbrott.*

Period	Män	Kvinnor	Andel kvinnor, %
1866–1870	44	5	10
1871–1875	55	6	10
1876–1880	41	6	13
1881–1885	34	6	15
1886–1890	41	6	13
1891–1895	33	5	13
1896–1900	46	6	12
1901–1904	41	3	7

Källa: Ludvig Widell, "Bidrag till Svensk Kriminalstatistik", *Statistisk Tidskrift* (1904) s. 269.

TABELL 2. *Typ av offer för kvinnors dödliga våld samt tillvägagångssätt för gärningens genomförande. Förgiftning respektive andra tillvägagångssätt. Fall underställda Göta hovrätt 1858–1899.*

Offer	Förgiftning	Förgiftning, %	Andra sätt	Andra sätt, %	Totalt	Totalt, %
Make	15	13	8	7	23	20
Andra vuxna i hushållet	14	12	3	3	17	15
Barn	16	14	31	27	47	41
Övriga	16	14	11	10	27	24
	61	53	53	47	114	100

Källa: B II b Brottmålsutslag 1858–1878, Advokatfiskalens arkiv (AA), Göta hovrätts arkiv (GHA), Vadstena landsarkiv (VaLa); B III Öppna utslag och resolutioner 1879–99, AA, GHA, VaLa.

våld använts) stod också män åtalade. I nio av de 114 målen fanns mer än ett offer.

Som visas av tabell 2 ovan var fallen av giftmord eller misstänkt giftmord relativt jämt fördelade på olika typer av offer: makar, andra hushållsmedlemmar, barn och övriga. I förhållande till andra metoder var gift vanligast i alla mål utom när offren var barn. Kategorin "övriga offer" syftar till fall där offren hörde hemma i andra hushåll. I denna kategori ingår även några fall där hovrättens protokoll saknar tydlig information om relationen mellan förövare och offer. När andra metoder än gift använts var det klart vanligast att barn var offer. I tioalet av dessa mål var

det maken eller äldre inom hushållet som utsattes. Bland de resterande tioalet mål återfinns de få fall där offren inte framstår som nära relaterade till förövaren. I de flesta av de fall där ingen närmare relation är känd mellan förövare och offer genomförde kvinnan gärningen tillsammans med en man vilken oftast var den som utövade huvuddelen av våldet.

I de följande avsnitten beskrivs och diskuteras, med hjälp av några exempel, de olika formerna av dödligt våld med kvinnliga förövare. Innan vi går in på dessa är det dock viktigt att understryka att de olika formerna av våld inte bör förstås som en klassificering av motiv eller intentioner. Bortsett från att det är mycket svårt att avgöra vilka djupare motiv som styr människor, var detta något som hovrätten sällan gav något större utrymme.⁴³ De typer av konflikter jag diskuterar nedan ska i stället förstås i förhållande till de strukturella relationer som kan urskiljas mellan förövare och deras offer och till den existentiella situation (subjektspositionen) i vilken förövaren befann sig. Följaktligen ska inte vad som kan framstå som motiv ses som underliggande faktorer utan som element och byggstenar i subjektiveringsprocessen.

Offren makar

Dödandet av en make eller maka är det ultimata äktenskapliga sammanbrottet. Liksom andra äktenskapliga konflikter är de en del av en historia där strukturella, det vill säga socioekonomiska, kulturella, juridiska och mer tillfälliga faktorer samspelar med olika former av maktrelationer. Vanligast var fall där det dödliga våldet framstår som en slutpunkt på ett äktenskap i osämja och oenighet. I några fall fanns en relation mellan den kvinnliga förövaren och en annan man än hennes make.⁴⁴ Mordet på maken var då oftast något som begåtts i samråd mellan kvinnan och den andre mannen.

I många fall föregicks kvinnans våld mot maken troligen av att hon tidigare blivit utsatt för misshandel. Hovrättens protokoll är emellertid ofta tysta på denna punkt. I mitt material är det endast i några få fall som hovrätten explicit hänvisar till en situation där den kvinnliga förö-

43. Däremot innehåller ofta materialet från häradsrätter och rådstugurätter olika typer av frågor och resonemang som berör motivbilder. Detta material har dock inte använts i denna undersökning.

44. Se t. ex. B II b Brottmålsutslag Vol. 440 19/8 1874 (Bengtsson), Advokatfiskalens arkiv (AA), Göta hovrätts arkiv (GHA), Vadstena landsarkiv (VaLa); B II b Öppna utslag och resolutioner Vol. 455 31/10 1878 (Svensdotter), AA, GHA, VaLa.

varen tidigare hade blivit misshandlad av offret.⁴⁵ Ett annat sådant fall kom inför hovrätten år 1865 och gällde Stina Andersdotter Nyberg från Wartyfta härad i Halland, som i häradsrätten dömts för att ha förgiftat sin make med hjälp av arsenik.⁴⁶ Stina Andersdotters position anknyter till den figur som här kallas överlevare-subjektet. I ytterligare några mål återfinns uttryck som ”länge lefvat i osämja” eller ”icke varit ense i sammanlefnad” vilket, som forskningen visat, vanligen innebar att mannen tidigare utövade våld mot kvinnan.⁴⁷

Det är inte helt lätt att veta vad man ska göra av domstolens relativa tystnad kring detta våld. Det är naturligtvis möjligt, till och med mycket troligt, att tidigare övergrepp och misshandel förekommit i många fler fall än där detta omnämns. Men den enda säkrare slutsats som kan dras är att om vissa av de kvinnliga förövarna i underrätten berättat om övergrepp som en förklaring eller förmildrande omständighet, var detta inget som togs upp av hovrätten eller som explicit påverkade hovrättens utslag. Hovrätten vägrade med andra ord att ge kvinnan subjektstatusen av misshandlad kvinna och tidigare brottsoffer. Det innebar också att den växande diskussionen om våld i hemmet under den senare delen av 1800-talet inte hade funnit vägen in i rättspraxis.⁴⁸ Ett annat skäl till att hovrätten inte vägde in tidigare eventuell misshandel kan ha att göra med den juridiska svagheten i detta argument framför allt när det handlade om giftmord. Att hänvisa till tidigare misshandel, och därmed hävda offerstatus och självförsvar, var svårt i fall när gift använts, något som var ännu svårare i ett samhälle där våld riktat uppåt i den sociala hierarkin riskerade att ses som ett brott emot den sociala ordningen. Förgiftningar kunde heller knappast ursäktas genom att hävda att de var spontana och icke-planerade handlingar då detta är ett brott som kräver en både planering och handlingskraft – något som är svårt att förknippa med offerstatus.

Ett annat giftmord behandlades av hovrätten 1870 och rörde Beata Stina Holmström från Södra Möre härad i Småland som dömts till döden

45. Endast i några få fall nämner handlingarna att oenighet föregått det dödliga våldet. Se B II b Brottmålsutslag Vol. 373 15/11 1861 (Ahlgren), AA, GHA, VaLa; B III Öppna utslag och resolutioner Vol. 439 3/4 1891 (Nilsdotter), AA, GHA, VaLa.

46. B II a Brottmålsutslag Vol. 392 26/8 1865 (Nyberg), AA, GHA, VaLa.

47. Se t. ex. B II a Brottmålsutslag Vol. 376 13/5 1862 (Johansdotter), AA, GHA, VaLa; B II a Brottmålsutslag Vol. 410 29/3 1869 (Jonssdotter), AA, GHA, VaLa. Beträffande forskningen se Lindstedt Cronberg (2009).

48. Beträffande denna diskussion se Lindstedt Cronberg (2009); Eriksson (2010).

för förgiftning av sin make, Johan Peter Holmström.⁴⁹ I fallet med Beata Stina nämns inget om att hon misshandlats av maken eller om någon osämja inom äktenskapet. I stället framträder en tydlig moralisk polarisering mellan förövare och offer där Beata Stina av vittnen beskrivs som varande "en riktig sköka" som förde ett "lättfärdigt och liderligt" liv, i kontrast till maken som beskrivs som "arbetsam och skötsam". Stina Beatas position påminner oss mer om det flytande subjektet, fyllt av ilska, frustration och missnöje med sin situation.

Användande av gift, vanligen arsenik, var den klart vanligaste metoden när kvinnor dödade sina män. Detta är av flera skäl inte förvånande. Dels gav användandet av gift den vanligtvis fysiskt svagare kvinnan större möjligheter att lyckas med sitt uppsåt, dels kunde distributionen av giftet ske i samband med att kvinnan uppfyllde sin roll i hushållet och tillredde och serverade mat och dryck och ibland också medicin. Förgiftning är ett brott där närheten mellan förövare och offer är grundläggande, något som naturligtvis uppfylls om båda parter lever under samma tak.⁵⁰ Samtidigt kräver brottet viss förberedelse och planering och åtminstone någon form av nära eller förtroendefull relation. Arsenik användes i de flesta fall. På grund av dess farlighet var försäljningen av arsenik strängt reglerad och förbehållen läkare och apotekare. Samtidigt användes arsenik industriellt, bland annat i glastillverkning. Det framgår oftast inte av hovrättens handlingar hur kvinnorna kommit över arseniken.⁵¹ I några fall anges en manlig medhjälpare eller att de köpt medlet av en kringresande gårdfarihandlare. Eftersom det fanns tämligen många glasbruk inom Göta hovrätts jurisdiktionsområde är det inte omöjligt att de kommit över arseniken här. I ett par fall användes fosfor, vanligen skrapat eller avkokat från tändstickor. Fosfor användes betydligt oftare när offren var små barn, då det var svårt att utan misstankar kunna få en vuxen människa att inta den mängd som fordrades för att verkan skulle bli dödlig. Även om giftmord förekommit eller påstås ha förekommit allt sedan antiken var 1800-talet giftmordens århundrade framför andra. Runt om i Europa utlöste bilden av den kvinnliga giftmörderskan oro.

49. B II a Brottmålsutslag Vol. 418 5/5 1870 (Holmström), AA, GHA, VaLa.

50. Naturligtvis kan man tänka sig förgiftningar utan att någon direkt föregående kontakt mellan förövare (anstiftare) och offer. Detta är dock förknippat med betydande svårigheter och osäkerhetsfaktorer. Några sådana fall förekommer inte i mitt material.

51. Om användningen av arsenik se Thomas Hillmo, *Arsenikprocessen: Debatt och problem-perspektiv kring ett hälso- och miljöfarligt ämne i Sverige 1850–1919* (Linköping 1994).

Denna gestalt sågs som ett hot mot såväl man och hem som mot den sociala ordningen i allmänhet, vilket kom till uttryck såväl i folkliga föreställningar som i den framväxande populärkulturen.⁵²

Ett fall där ett betydande mått av våld utövats gällde änkan Johanna Christina Johansdotter och en man vid namn Per Johan Andersson som efter att "ett förtroligare och sedermera brottsligt förhållande uppstått" mellan dem mördade Christinas make. Andersson hade först med en revolver skjutit offret och när detta inte lett till åsyftat resultat slagit honom med en yxa. När inte heller detta ledde till offrets död hade Christina hämtat en rakkniv som Andersson till sist skurit offret till döds med. Båda dömdes till döden. I hovrättens handlingar beskrivs hur Christina gift sig med offret "icke av böjelse utan efter sina föräldrars önskan" liksom att äktenskapet varit barnlöst och att "icke något ömmare förhållande dem emellan inträdt".⁵³ Utifrån den teoretiska förståelseram som används här fanns i Christinas situation inslag både av ett flytande subjekt och ett hyper-subjekt.

Det förekom också fall där kvinnor ensamma använde grovt fysiskt våld i samband med mord på sina makar. Så dömdes exempelvis hustrun Anna Beata Johansdotter 1862 för att hon "i hastigt mod" med en yxa slagit ihjäl sin make Bengt Mårtensson.⁵⁴ Här nämns inget om någon föregående oenighet i äktenskapet. Av de sparsamma uppgifter som återfinns i hovrättens handlingar är det svårt att bestämma Anna Beatas position. Inom detta scenario finns ett par andra intressanta fall som vi ska återkomma till.

Sammanfattningsvis kan mord på äkta makar främst förstås med hjälp av två former av subjektivitet: vad som här benämns överlevnar-subjektet respektive det flytande subjektet, vilket ovan exemplifieras av målen mot Stina Andersdotter Nyberg och Beata Stina Holmström. I de relativt få fall där andra metoder än gift förekommit är det inte lika entydigt hur kvinnornas subjektivitetsposition skall förstås. Här finns å ena sidan några fall som kan förstås i termer av ett hyper-subjekt överväldigad av krafter, till exempel känslor av kärlek, åtrå, hat, lust el-

52. I flera länder spreds i tidningar och skillingtryck berättelser om ökända giftmörderskor med ett stort antal liv på sitt samvete. Se t.ex. Katherine Watson, *Poisoned Lives: English Poisoners and their Victims* (London 2004); Frank Esche & Wolfgang Krüger, *Thüringer Mörderinnen 1859–1938: Frauenschicksale zwischen Liebe und Schafott* (Arnstadt 2009).

53. B III Öppna utslag och resolutioner Vol. 383 7/11 1882 (Johansdotter), AA, GHA, VaLa.

54. B II a Brottmålsutslag Vol. 376 13/5 1862 (Johansdotter), AA, GHA, VaLa.

ler olust som hon inte kunde kontrollera, å andra sidan några fall där gärningen skett tillsammans med en man som varit den som förövat huvuddelen av våldet. Här kan kvinnan i första hand förstås som ett icke-subjekt under inflytande av den manlige medbrottslingen

Offren andra vuxna i hushållet eller på samma gård

Den andra huvudgruppen offer för kvinnors våld var personer som levde i samma hushåll eller på samma gård men som inte var deras make. Dessa fall var ofta generationskonflikter där offren kunde vara svärmor eller svärfar men också mor, far, söner, styvbarn eller svärdöttrar. I dessa fall var gift den klart mest använda metoden. Endast i några enstaka fall förekom andra typer av våld. När andra vuxna var offer var inte sällan flera personer delaktiga, eller misstänktes i varje fall vara det. Brotten var därför i många fall särskilt svåra att utreda. Detta gällde särskilt när offren var äldre medlemmar av hushållet. Inom denna kategori fanns också ett antal fall där förövaren var en piga i hushållet som, ofta i samråd med husbonden, mördade sin husmor.

De subjektspositioner som framträder här skiljer sig delvis från de fall där maken var offret. Detta innebär att alla typer av subjektspositioner, förutom vad som benämns anti-subjektet, var närvarande. Även om det finns ett par fall som kan ses i termer av det flytande subjektet domineras denna huvudgrupp av förövare som utförde sina brott i hopp om att få ekonomiska och statusmässiga fördelar eller att bli befriade från vad de såg som en alltför tung försörjnings- eller underhållsbörda. Denna typ av subjektsposition täcks inte helt av Wieviorkas modell som den presenterades ovan. Här fanns i stället ett tydligt inslag av ett kalkylerande subjekt.

Ett exempel på ett komplicerat mål inom denna kategori behandlades av hovrätten sommaren 1862.⁵⁵ Huvudåtalade i målet var en kvinna vid namn Margareta Sofia Nilsson som anklagades för att ha förgiftat sin svåger Nils Gustaf Andersson. Ärendet omfattade flera andra anklagade: en soldat vid namn Blondel, hustrun till offret som var Margareta Sofias syster, Helena Charlotta Nilsson, Margareta Sofias egen make Anders Peter Petersson samt Margareta Sofia och Anders Petersdotter, Magdalena Sofia Andersdotter och ännu en man vid namn Jonas Peter Jons-

55. B II a Brottmålsutslag Vol. 372 8/8 1862 (Nilsson), AA, GHA, VaLa.

son. Helena Charlotta var vid samma rättegång anklagad för otukt med Blondel och även med en annan man, Carl Gustaf Carlsson. Margareta Sofia hade erkänt och inför häradsrätten berättat att hon hade utfört gärningen för att rädda sin syster från ett olyckligt äktenskap som hon hade uppmuntrat henne till. Dessutom fanns det också en mer materiell vinning, eftersom svågerns död skulle ge hennes syster besittning av en bit mark, som för tillfället arrenderades av henne och maken. Blondels inblandning kan tyda på att han och Helena Charlotta planerade att gifta sig efter att Nils Gustaf tagits av daga. Hovrätten fann Margareta Sofia skyldig till förgiftning och dömde henne till döden. Blondel fick samma straff för medhjälp till förgiftningen.

Ett annat fall där flera personer stod åtalade togs upp i hovrätten 1876. Skogvaktaren Adam Zachrisson, hans piga Anna Stina Svensdotter samt den senares föräldrar stod här åtalade för att ha deltagit i förgiftningen av Zachrissons hustru Greta Lisa Baggman. Baggman beskrevs som "klen" och "svagsint". Under rättegången erkände Anna Stina att hon hade gett husmodern arsenik blandad i fruktsoppa. Zachrisson medgav att ha instruerat sin piga att begå brottet för vilket han hade lämnat henne arseniken. Även om det inte visade sig direkt i förfarandet är det möjligt att pigan Anna Stina efter offrets död hoppats kunna ta offrets plats i hushållet. Detta kan förklara såväl hennes agerande som hennes föräldrars eventuella roll i brottet. I ett likartat fall dömdes pigan Annette Bengtsdotter och hennes husbonde Carl Johan Johansson från Faurås i Halland till straffarbete på livstid för att de förgiftat husmodern, vilken tillika var den förstnämndas syster.⁵⁶ Under rättegången erkände de anklagade brottet och förklarade att anledningen var att de ville ingå äktenskap med varandra. Ett något annorlunda fall kan hämtas från 1862 och gällde en ung piga vid namn Johanna Jakobsdotter som dömts till sex års straffarbete för förgiftning av sin brors trolovade Annika Jonsdotter.⁵⁷ Johanna berättade att hon ville hindra offret från att bli husmor på familjens gård.

Av de fall som kort relaterats ovan, var målet mot Anna Stina Svensdotter troligen en följd av en utomäktenskaplig relation mellan piga och husbonde. Det hade också ett inslag av materiella fördelar och möjligheten till ändrad status, från ogift piga till husmor. Ännu tydligare var

56. B II a Brottmålsutslag Vol. 440 19/8 1874 (Bengtsdotter), AA, GHA, VaLa.

57. B II a Brottmålsutslag Vol. 376 22/10 1862 (Jakobsdotter), AA, GHA, VaLa.

inslaget av utomäktenskaplig relation i målet mot Annette Bengtsdotter och hennes husbonde. De två andra ovan kort relaterade fallen hade en något annorlunda karaktär. Det sista fallet – mot Johanna Jakobsdotter – verkar ha handlat om risken att förlora en dominerande ställning i hushållet och därmed bli degraderad till en position av ett flytande subjekt. Målet mot Margareta Sofia Nilsdotter var mer mångfacetterat, med inslag av spänningar i hushållet, äktenskapsbrott men även möjliga materiella fördelar för förövarna. Margareta Sofias subjektposition framstår delvis som oklar. Hennes egen förklaring var dock att hon utfört brottet för att befria sin syster från ett olyckligt äktenskap och därmed underordnat sig sin systers intressen.

Flera av fallen gällande denna grupp av offer kan kopplas till spänningar som skapas av problemen med överföring av egendom från en generation till en annan. Redan samtida kommentatorer pekade på det växande antalet konflikter som systemet med undantagsavtal ledde till.⁵⁸ I traditionell folklore ingick talet om arsenikförgiftning i folkliga föreställningar om hur den yngre generationen för att bli av med den tunga börda som undantagen ansågs utgöra förgiftade de äldre. Arsenik kallades därför ibland "undantagspulver".⁵⁹ Helt utan förankring i verkligheten var inte dessa föreställningar då ett antal fall i mitt material kan hänföras till konflikter över generationsgränserna. I sin forskning om situationen för äldre i historien har Birgitta Odén också visat att våld mot föräldrar ökade under första delen av 1800-talet.⁶⁰ Ökningen av våldsnivån vid denna tid tycks dock ha gällt alla former av våld och inte specifikt drabbat äldre.⁶¹ Ett exempel gällde ett mål som prövades av hovrätten 1861. Det slutade med tre dödsdomar genom att Isak Andersson, hans hustru Hedda Maria Kihlgren och hennes dotter från ett tidigare äktenskap, Carolina Johansdotter, alla från Vadsbo i Västergötland, dömdes för att med hjälp av gift ha mördat Hedda Marias svärföräldrar som levde på undantag på gården. I början av rättegången nekade alla tre åtalade till brottet men efter ett tag erkände Carolina vilket snart följdes av erkännanden från de båda andra åtalade. Under rättegången

58. Se David Gaunt, *Familjeliv i Norden* (1996) s. 159–173.

59. Gaunt (1996) s. 154.

60. Birgitta Odén, "Våld mot föräldrar i det gamla svenska samhället", i Ida Hydle (red.), *Övergrip mot äldre* (Köpenhamn 1994) s. 35–44. Hon håller också för öppet att antalet anmälningar ökade.

61. Odén (1994) s. 39.

framkom djupa spänningar mellan generationerna. Ett vittne hade berättat för häradsrätten hur det gamla paret hade varit rädda att Isak och hans hustru skulle ta deras liv. Andra hade hört förövarna klaga över hur svårt det var att underhålla de gamla och att tala om "snart att ha det gjort".⁶²

Ett annat fall av denna typ kom inför hovrätten 1874 och berörde hustrun Henrietta Andersson och hennes piga Christina Olivia Andersdotter från Fjäre härad i Halland, vilka båda dömdes för att ha förgiftat den förstnämndas svärfar, Isak Andersson. Isak var gammal och försörjdes på undantag av Henrietta och hennes make. En söndag i maj samma år hade Christina Olivia gett Isak pannkakor som hade preparerats med arsenik. Dagen efter hade han avlidit. Hovrätten såg tydligt Henrietta som den drivande kraften bakom brottet. Hon medgav också att hon hade uppmanat sin piga att ge pannkakorna till Isak, men förnekade att hon velat se honom död.⁶³ Fallen följer ett vanligt mönster när både kvinnor och män stod åtalade genom att det var kvinnan, eller i detta fall kvinnorna, som gav offren giftet medan mannens roll var mer otydlig. I det förstnämnda fallet ovan fälldes även mannen men i flera likartade fall frikändes han. I det senare fallet nämndes husbonden inte alls i hovrättens handlingar. I båda dessa fall ser vi hur de unga pigorna befann sig i en underordnad position som ett icke-subjekt som gjorde att de hade svårt att stå emot påtryckningar från husbonde och husmor.

Ett ovanligt fall som också kan inordnas under kategorin andra vuxna i hushållet behandlades av hovrätten 1887.⁶⁴ Målet gällde hustrun Anna Maria Johansson från Konga härad i Småland som en söndag i november föregående år bjudit den före detta marinkorpralen Anders Nyman och hans hustru Carolina på kringlor i vilka hon bakat in arsenik. Efter att ha ätit av kringlorna avled Anders senare i sitt hem medan hustrun överlevde. Av handlingarna framgår att Anna Maria och hennes man mot att försörja Anders och hans hustru på deras ålderdom fått överta bruket av deras hemman. Anna Maria framstår som den form av subjekt jag benämner det kalkylerande subjektet. Däremot framgår inte vilken roll Anna Marias make spelat i sammanhanget. En stor del av fallen inom denna huvudgrupp visar förövare som utförde sina brott

62. B II a Brottmålsutslag Vol. 373 15/11 1861 (Kihlgren), AA, GHA, VaLa.

63. B II a Brottmålsutslag Vol. 439 2/12 1874 (Andersson), AA, GHA, VaLa.

64. B III Öppna utslag och resolutioner Vol. 409 15/4 1887 (Johansdotter), AA, GHA, VaLa.

till synes väl planerade i hopp om ekonomiska och sociala fördelar. I flera fall handlade det att bli av med gamla människor som levde på undantag.

Offren barn

Kvinnors dödliga våld riktades oftast mot barn vilka utgjorde över 40 procent av offren. De flesta av offren var bara en eller par dagar gamla. Dessa fall liknar med andra ord när det gäller omständigheterna neonaticidbrotten. Några av barnen var i åldrarna från sex månader till ett år. Men det fanns också barn som var betydligt äldre. I några fall dödades mer än ett barn vid samma tillfälle. Även om de flesta barnamorden i likhet med neonaticidbrotten utfördes av mödrar i ensamhet fanns också fall med mer än en förövare. I några fall tog fadern till barnet aktiv del i gärningen. Det finns också fall där mormödrar – och i något fall en morfar – fälldes för brottet eller tycks ha varit den drivande kraften.

I de flesta fall dödades barnen genom kvävning eller dränkning. Detta gällde till exempel i målen mot pigan Sofia Andersdotter från Göstrings härad i Östergötland och mot hustrun Eliana Sonesson hemmahörande i Skåne men dömd av Göteborgs rådhusrätt. Det förstnämnda fallet kom inför hovrätten 1859 och av handlingarna framgår att Sofia i mitten av februari detta år ämnat sig hem till sina föräldrar för att där framföda det barn hon ”genom olovlig beblandelse” blivit havande med. På vägen dit hade hon dock fött och dödat sitt barn.⁶⁵ Det senare fallet rannsakades av hovrätten 1882 och var mer ovanligt så till vida att det gällde en gift kvinna. Elianas man var sjökapten och hade varit borta i ett och ett halvt år när hon hösten 1881 födde ett utomäktenskapligt barn. För att på hemorten dölja sitt havandeskap hade hon rest till Göteborg. Sex dagar efter barnets födsel hade hon ”råkat i förtvivlan” över sin situation och kvävt detsamma.⁶⁶

I några få fall använde förövarna kniv, yxa eller trubbiga redskap. När sådana medel kom till användning var offren nästan alltid något äldre barn. Ett sådant fall gällde hustrun Kristina Knutsdotter från Höks härad vilken med en rakkniv skurit sin treårige son till döds och försökt dränka ett annat av sina barn. Knutsdotter förklarades dock fri från straff då

65. B II a Brottmålsutslag Vol. 361 23/6 1859 (Andersdotter), AA, GHA, VaLa.

66. B III Öppna utslag och resolutioner Vol. 378 2/2 1882 (Sonesson), AA, GHA, VaLa.

hon bedömdes som otillräknelig.⁶⁷ Gift var dock också tämligen vanligt även när det gällde barn och förekom i 16 av de sammanlagt 47 målen.

Fallen där barn var offer avvek på flera punkter från de andra typerna av dödligt våld. Tre subjektspositioner flyter här in i varandra. Dels överlevare-subjektet där det utomäktenskapliga barnet framstår som ett så starkt hot att kvinnan dödar det. För denna form av subjekt framstår strävan efter att överleva som så stark att kvinnorna var villiga att sätta den egna existensen på spel. Dels icke-subjektet vars beteende styrs av krafter som mer eller mindre påtvingas kvinnan. Dödandet av barnen kan i detta perspektiv förstås som en följd av de kulturellt bestämda fördömanden som drabbade en ogift mor men, säkerligen i vissa fall också av mer direkta påtryckningar från barnafadern och eventuellt andra i den ogifta moderns närhet. Slutligen kan också inslag av det flytande subjektet återfinnas här i form av den existentiella osäkerhet och minskade möjligheter till giftermål som det utomäktenskapliga barnet innebar. Ett fall där barn var offer avviker dock från detta mönster där förövaren närmast framstår som ett kalkylerande subjekt. Fallet gällde en kvinna vid namn Pernilla Tufvesdotter från Göteborg som misstänktes för att ha mördat eller avsiktligt vanvårdat till döds två utomäktenskapligt födda barn, vilka hon erhållit betalning för att ta hand om. Barnen hade hon sedan bränt upp i kakelugnen. Hon dömdes dock inte för mord utan för grov vårdslöshet och oförsiktighet.⁶⁸

Eftersom de flesta av offren var spädbarn eller mycket små kunde förövarna av barnamord genomföra brottet utan att riskera att det tilltänkta offret misstänkte något. Det innebar också att förövarna kunde välja en mer dold plats och tidpunkt för brottet. När gift kom till användning var det i många fall i form av fosfor i stället för arsenik, vilket var den helt dominerande substansen när vuxna var offer. En av fördelarna för förövarna var att fosfor kunde anskaffas utan den risk för misstankar som låg i anskaffandet av arsenik vilket var omgivet av betydande kontroll och restriktioner.

Som nämndes inledningsvis har den tidigare forskningen kring det dödliga våldet mot barn främst intresserat sig för vad som här beskrivits

67. B III Öppna utslag och resolutioner Vol. 343 17/11 1874 (Knutsdotter), AA, GHA, VaLa.

68. B III Öppna utslag och resolutioner, Vol. 488 13/3 1899 (Tufvesdotter), AA, GHA, VaLa. Målet kan ses som ett fall av "änglamakeri". Om företeelsen se Johanna Sköld, "Vanvård till döds: Om änglamakeri vid sekelskiftet 1900", i Sofia Holmlund & Annika Sandén (red.), *Usla, elända och arma: Samhällets utsatta under 700 år* (Stockholm 2013) s. 233–253.

som neonaticidbrotten.⁶⁹ Men som framgått av min undersökning var mord på äldre barn inte heller helt ovanliga. Morden på äldre barn bör i en del fall förstås i likartade termer som de talrika morden på nyfödda.⁷⁰ De flesta kvinnor i mitt material som gjorde sig skyldiga till mord på små barn var ogifta pigor. Gärningen skedde ibland bara någon eller några dagar efter barnets födelse. Barnamörderskorna hade också en större benägenhet att erkänna de brott som lades dem till last.

Samtidigt finns vissa skillnader mellan neonaticidbrott och mord på andra barn som är värda att framhålla. När det rörde sig om barn som var några år gamla var förövaren oftast en gift kvinna. Bland de gifta kvinnorna fanns också flera fall där förövaren straffriförklarades. De sågs alltså över huvud taget inte som subjekt utan ansågs sakna såväl (rationell) handlings- som rättskapacitet.⁷¹ Skillnaderna gällde också straffen för brotten. Under större delen av den tidigmoderna perioden var straffet för barnamord och mord på nyfödda, liksom vid nästan alla andra fall av mord, döden eller straffarbete på livstid. I slutet av 1700-talet mildrades straffen för den senare gärningen i jämförelse med den förstnämnda.⁷² Under senare hälften av 1800-talet blev skillnaden avseende straffen för dessa två typer av mord ytterligare markerad. År 1861 avskaffades dödsstraffet för barnamord och 1864 års strafflag resulterade i en avsevärd förändring beträffande straffet för mord på nyfödda. Från och med nu blev straffarbete i sex till tio år regeln. 1890 sänktes straffsatserna till mellan två och sex år och 1907 ännu en gång. Revideringarna av straffsatserna korresponderade med ökande sympatier och växande insikter beträffande den svåra postnatale situationen för unga mödrar.⁷³

Under samma period som dessa stora förändringar skedde beträffande rättsväsendets syn på straffen för mord på nyfödda ledde, å andra sidan, nästan alltid en fällande dom för mord på "äldre" barn till livstids straffarbete. Detta innebar att skillnaden mellan straffen för mord på nyfödda

69. Se Britt Björnfot & Marja Taussi Sjöberg, "Ensamma med skammen: Barnamörderskor i Västernorrlands län 1861–1890", *Historisk tidskrift* 100:3 (1980) s. 320–338; Lövkrona (1999); Bergenlöv (2004).

70. Under senare delen av 1800-talet dömdes årligen mer ett 50-tal kvinnor för barnamord. Se Widell (1904) s. 271–272.

71. Jfr Eva Bergenlöv, "Mordiska mödrar i Sverige kring sekelskiftet 1700", i Österberg & Lindstedt Cronberg (2005) s. 81–86.

72. Bergenlöv, Lindstedt Cronberg & Österberg (2002) s. 258–269; Bergenlöv (2004) s. 271–275, 442, 454–455.

73. Bergenlöv, Lindstedt Cronberg & Österberg (2002) s. 268–274.

i jämförelse med mord på andra barn var betydande. Flera av de äldre barnen som förekommer i mitt material, och vars död således bedömdes som "vanligt" mord, var inte mer än en eller två dagar gamla. Samtidigt skilde sig omständigheter och tillvägagångssätt i dessa fall knappast från vad som kännetecknade morden på nyfödda. Det fanns dock även en annan konsekvens av lagstiftningens utformning. Denna kan illustreras av ett mål som kom inför hovrätten 1894. Målet gällde hustrun Hulda Charlotta Nilsson från Kinda härad som åtalats för att med användning av en yxa ha mördat sitt nyfödda barn.⁷⁴ I skuldfrågan var målet relativt okomplicerat då Hulda Charlotta erkänt och bevisningen även i övrigt var stark. Vad som gjorde målet speciellt var att Hulda Charlotta samtidigt stod anklagad för horsbrott och för att vid tiden för barnets konception "öfvat köttsligt umgänge" med en annan man än sin make. Efter att såväl häradsrätten som hovrätten funnit att det inte gick att utesluta att den utpekade mannen var far till det döda barnet dömdes Hulda Charlotta för neonaticidbrott, vilket gav ett väsentligt lägre straff än om hon dömts för mord på ett barn fött inom äktenskapet. I detta fall hade alltså Hulda Charlotta skäl att erkänna horsbrottet.

Övriga offer

Inom huvudgruppen övriga offer återfinns fall av dödligt våld riktat mot vuxna som inte levde i samma hushåll eller på samma gård. Även här inryms en del fall av relations- eller kärlekskonflikter som slutade med makens död.⁷⁵ Här återfinns också några rån mord där kvinnan åtalats tillsammans med en man. Under kategorin övriga offer finns också fall där konfliktens art och relationerna mellan de inblandade var av andra slag.

Ett fall av den sistnämnda arten behandlat 1871 gällde pigan Anna Sofia Svensdotter och hennes bror, skomakaren Sven Gustaf Svensson från Kinda härad, vilka anklagades för mord på skomakarlärningen Peter Leonard Petersson.⁷⁶ Peterssons kropp hade återfunnits i Motala ström på vägen mellan Linköping och Norrköping. Anna Sofia och hennes bror hade omedelbart blivit misstänkta för inblandning i offrets död då denne var inkallad som vittne i ett annat mål där brodern var anklagad

74. B III Öppna utslag och resolutioner Vol. 461 10/8 1894 (Nilsson), AA, GHA, VaLa.

75. B II a Brottmålsutslag Vol. 456 28/1 1878 (Persdotter), AA, GHA, VaLa.

76. B II a Brottmålsutslag Vol. 422 24/7 1871 (Svensdotter), AA, GHA, VaLa.

för stöld. De starka indicierna räckte dock inte till en fällande dom utan båda frikändes. Anna Sofia tycks ha varit under stark press från sin bror om att vittna till hans förmån och eventuellt också till att hjälpa honom i den brottsliga gärningen. Ett annat fall där kvinnan uppenbart tagit mindre del i den brottsliga gärningen, om hon alls deltagit i densamma, gällde rånmordet på Maja Stina Blomgren vilket behandlades av hovrätten 1868.⁷⁷ Hustrun Gustafva Carlsdotter stod här anklagad tillsammans med sin man Gustaf Wiström. I sitt utslag frikände hovrätten Gustafva medan maken dömdes till livstids straffarbete. Såväl Anna Sofia som Gustafva kan närmast beskrivas som icke-subjekt i en osäker situation där deras agerande bestämdes av broderns respektive makens agerande.

Ett annat mål visar dock upp ett annorlunda mönster. Målet som var ovanligt i så måtto att någon nära relation mellan förövare och offer inte fanns kom inför hovrätten 1870.⁷⁸ Det var även ovanligt då det till sin karaktär påminner om vad som i forskningen har benämnts "suicidalmord", det vill säga mord begångna i syfte att få sitt straff och bli avrättad.⁷⁹ Målet gällde pigan Brita Maria Andersdotter från Uddevalla vilken i stadens rådhusrätt dömts för mord på hustrun Inger Maja Nilsson. Enligt Brita Marias egen bekännelse – som under rättegången styrktes av vittnen – hade hon varit nedstämd och på grund av en bruten trolovning känt sig olycklig och övergiven. Hon hade därför fattat beslutet att "genom någon persons mördande, och däraf följande straff, undgå sin förmenta olyckliga belägenhet". Det framgår inte av handlingarna om Brita Maria verkligen önskade att bli avrättad. Så skedde heller inte. Hon dömdes först till livstids straffarbete, ett straff som nedsattes till tio år då hon inte ansågs äga förståndets fulla bruk. Hovrätten sänkte straffet ytterligare till åtta år. Med utgångspunkt i den teoretiska modell som används här framstår Brita Maria som en extrem form av flytande subjekt, ett subjekt för vilket livet förlorade all mening.

77. B II a Brottmålsutslag Vol. 405 27/3 1868 (Carlsdotter), AA, GHA, VaLa.

78. B II a Brottmålsutslag Vol. 419 17/11 1870 (Andersdotter), AA, GHA, VaLa.

79. Se Arne Jansson, *From Swords to Sorrow: Homicide and Suicide in Early Modern Stockholm* (Stockholm 1998). Termen suicidalmord har dock kritiserats av Martin Bergman som menar att den är anakronistisk och leder tankarna i felaktig riktning mot en modern förståelse av fenomenet självmord. Bergman menar att företeelsen inte blir begriplig utan att i sammanhanget inkludera historiskt-teologiska aspekter. Se Martin Bergman, "Den snabbaste himlavägen – med förhinder", i Lennart Johansson, Roddy Nilsson & Håkan Nordmark (red.), *Småländska brott: Brotts och straff i Småland under 500 år* (Växjö 2010) s. 149.

Som nämnts ovan fanns även några kärlekskonflikter bland de fall jag har kategoriserat som makeförgiftningar. Men det fanns också andra typer av kärleksrelationer som visade sig bli ödesdigra. I ett fall från 1860 fanns en rivalitet mellan två unga kvinnor kring en man, en konflikt som slutade med båda kvinnornas död.⁸⁰ En dag i början av mars detta år hade pigan Charlotta Larsdotter från Mo härad i Småland gett en annan piga, Johanna Oliv, en bit bröd med smör och arsenik på. De två pigorna var unga: Charlotta var 24 och Johanna bara 16 år. Fem dagar efter att ha ätit av brödet dog Johanna. Ställd inför anklagelsen om att ha förgiftat Johanna erkände Charlotta omedelbart, men sade att hon bara hade velat göra henne sjuk. Hon berättade för häradsrätten att hon hade hört rykten om en intim relation mellan Johanna och skräddaren Törn med vilken hon planerat att gifta sig. Törn var far till Charlottas fyra månader gamla barn. Charlotta halshöggs sommaren 1861. Hon blev därmed en av de sista kvinnorna att avrättas i Sverige. Charlotta framstår som ett hyper-subjekt vars gärning drevs av starka känslor och åtrå efter en man. Samtidigt fanns ett kalkylerande drag i det att hon genom sin gärning synes ha strävat efter att ordna en make åt sig och en far till sitt barn.

Kvinnliga mördare under 1800-talet

Brott och normbrytande handlingar genererar betydelser som avslöjar centrala element i den sociala och kulturella strukturen i varje samhälle. Följaktligen är även en studie av kvinnors våldshandlingar viktig för att få en djupare förståelse inte bara för kvinnors roller i samhället utan också för samhället, kulturen och genusordningen i vid mening.

Som framgår av tabell 1 ovan utgjorde, om man undantar neonaticidbrotten, kvinnor bara drygt tio procent av dem som dömdes för dödligt våld (mord och dråp) under 1800-talets senare del. Samtidigt var andelen kvinnor dömda för mord betydligt högre än när det gällde dråp. I detta sammanhang framstår giftmord, återigen med undantag av neonaticidbrotten, som den vanligaste formen av dödligt våld. I min undersökning utgör giftmorden mer än hälften av fallen av dödligt våld. Att giftmord i så hög grad framstår som ett kvinnobrott kan förstås både mot bakgrund av tillfällesstrukturen och genom att denna form av våld gav den

80. B II a Brottmålsutslag Vol. 369 16/1 1861 (Larsdotter), AA, GHA, VaLa.

vanligtvis fysiskt svagare kvinnan större möjlighet att lyckas med sitt uppsåt än genom användandet av andra typer av våld. Men det måste också förstås mot bakgrund av den rådande genusordningen och därmed de olika roller som kvinnor och män vanligtvis hade vid denna typ av brott. Å ena sidan var det i nästan samtliga fall kvinnan som i samband med måltider gett giftet till offret. Å andra sidan var det mannen som skötte de flesta inköp och kontakter utåt och följaktligen var den som vanligen kunde anskaffa arsenik, antingen på laglig eller olaglig väg. Beträffande de fall där andra metoder än gift använts var offren ofta barn. Här var kvävning eller dränkning vanligt förekommande. När offren inte hörde hemma i förövarens hushåll var det relativt vanligt att män också fanns med som åtalade och då ofta som de som förövat merparten av det dödliga våldet. Här var alltså genusordningen delvis den omvända.

Vilken social och ekonomisk position hade då de kvinnor som åtalades/dömdes för dödligt våld under senare delen av 1800-talet? Tabell 3 nedan visar att 54 av kvinnorna i de fall som behandlades av hovrätten var gifta medan 46 benämndes som pigor. En klar majoritet av pigorna hade åtalats för barnamord. 26 av de anklagade var änkor, men bland dessa var de flesta misstänkta för att ha dödat sin make. Endast en av de anklagade kvinnorna hade en något högre social status. Detta gällde en kvinna dömd för vårdslöst handhavande av gift som var född adlig och gift med en kyrkoherde.⁸¹

TABELL 3. Social position för kvinnor åtalade för dödligt våld behandlade av Göta hovrätt 1858–1899. Neonaticidbrott undantagna.

Social position	Antal
Hustru	54
Piga	46
Änka	26
Hemmadotter	5
Skild	1
Uppgift saknas	1
Totalt	133

Källa: B II a Brottmålsutslag 1858–78, Advokatfiskalens arkiv (AA), Göta hovrätts arkiv (GHA), Vadstena landsarkiv (VaLa); B III Öppna utslag och resolutioner 1879–99, AA, GHA, VaLa.

81. B II a Brottmålsutslag Vol. 360 11/5 1859 (Carlsson född Kuylenstierna), AA, GHA, VaLa.

Med undantag av några fall av barnamord och rånmord och ett fall av förgiftning skedde kvinnors dödliga våld i förövarens egen hushållssfär. I en helt överväldigande majoritet av fallen fanns det någon form av tidigare nära relation mellan förövaren och offret och i de flesta fall tycks brottet ha växt fram ur en situation där de inblandade parterna hade bott under samma tak under en längre tid. Detta är inte förvånande med vetskap om den starka koppling som fanns mellan kvinnor och hushåll, speciellt i agrarsamhället. Samtidigt är det särskilt i fall där gift används nödvändigt att förövaren kommer nära offret och dessutom har viss tid på sig för förberedelser och planering. Dessutom måste förövaren ha möjlighet att se till att offret får i sig giftet, oftast i mat, dryck eller medicin, något som kräver åtminstone någon form av förtroendefullt och nära förhållande. Alla dessa förutsättningar är tydligast vid handen inom hushållet.

En överväldigande majoritet av målen var relaterade till landsbygden. Endast tio av de totalt 114 målen hade först rannsakats i en stad. Inte i något av fallen omnämns att någon av kvinnorna skulle ha haft arbete eller sysselsättning utanför hushållet. Hushållsanknytningen var alltså också tydlig även i stadsmiljön.

Hushållsideologin stod fortfarande stark under 1800-talets senare del. Detta innebar att kvinnorna levde inom en patriarkal ordning som gav mannen rätt – och ansvar – att kontrollera och vid behov bestraffa och disciplinera övriga medlemmar i hushållet.⁸² Detta innebar att kvinnligt våld, särskilt om det riktades mot makar eller äldre, inte bara hotade maktstrukturen i hushållet utan också tenderade att destabilisera den patriarkala ordningen i samhället som helhet.⁸³ De välkända svårigheterna för kvinnor att få skilsmässa parat med de ödesdigra sociala och ekonomiska konsekvenser en sådan åtgärd kunde resultera i gjorde många kvinnors situation mycket svår vid konflikter med maken.⁸⁴ De spänningar och känslor av fysisk och känslomässig isolering som detta kunde leda till kunde förvärras av det faktum att de flesta svenskar levde i små byar eller på enskilda gårdar eller stugor.

82. Detta tycks dock inte, som bl.a. Marie Lindstedt Cronberg diskuterat, ha inneburit en rättighet att bruka våld mot hustrur inom äktenskapets ram. Se Lindstedt Cronberg (2009).

83. Eriksson (2010).

84. Angående svårigheterna med att erhålla skilsmässa se Marja Taussi Sjöberg, *Skiljas: Trolovning, äktenskap och skilsmässa i Norrland på 1800-talet* (U o 1988); Lindstedt Cronberg (2009); Eriksson (2010).

Vilka straff dömdes då de kvinnor som åtalades för dödligt våld till? Totalt 133 kvinnor omfattades av utslagen i de 114 mål som undersökts. Av dem dömdes 14 till dödsstraff. Som synes av tabell 4 nedan var dödsstraff betydligt vanligare vid giftmord än vid andra former av dödligt våld. Detta kan avspegla att giftmord sågs som en särskilt avskyvärd och föraktlig handling, men beror också på att flera av giftmorden ägde rum före 1865, då dödsstraff utdömdes i avsevärt högre utsträckning än efter. För 25 av kvinnorna blev straffet livstids straffarbete medan 18 dömdes till tidsbestämda straff. Tio kvinnor straffriförklarades. I nästan samtliga sistnämnda fall rörde det sig om kvinnor som med användning av ett betydande mått fysiskt våld hade dödat barn som inte var spädbarn.⁸⁵

Inte mindre än 45 av de 133 kvinnorna frikändes av hovrätten. I ytterligare tio fall ställde rätten målet på framtiden vilket den legala bevis-teorin gav möjlighet till i de fall där domstolens ledamöter var övertygade om den misstänktes skuld, men där full bevisning inte förelåg. Även om de för vilka målet ställdes på framtiden gick fria i den meningen att de släpptes ur häktet, innebar utslaget i juridisk mening inte ett frikännande utan att målet kunde återupptas om nya fakta presenterades eller nya vittnen framträdde.

TABELL 4. Utslag angående kvinnor åtalade för dödligt våld: förgiftning respektive andra medel. Fall underställda Göta hovrätt 1858–1899.

	Förgiftning	Andra tillvägagångssätt	Totalt
Dödsstraff	12	2	14
Livstid	12	13	25
Tidsbestämda straff	9	9	18
Straffriförklarade	1	9	10
Ställt på framtiden	8	2	10
Målet återförvisat	1	4	5
Frikända	26	19	45
Böter	3		3
Utslag saknas	1	2	3
Antal kvinnor	73	60	133

Källa: B II b Brottmålsutslag 1858–1878, AA, GHA, VaLa; B III Öppna utslag och resolutioner 1879–99, AA, GHA, VaLa.

85. Det har i forskningen hävdats att kvinnor som begick våldshandlingar i större utsträckning än män tenderade att avföras till psykiatrisk vård. Se Lucia Zedner, *Women, Crime and Custody in Victorian England* (Oxford 1991); Cecilia Riving, *Icke som en annan människa: Psykisk sjukdom i mötet mellan psykiatrin och lokalsamhället under 1800-talets andra hälft* (Hedemora 2006).

Sammantaget kan sägas att den legala bevistorins stränga bevisregler medförde att även mål där extremt starka indicier talade för den åtalades skuld ibland slutade med frikännande eller en dom som lämnade målet till framtiden. Särskilt gällde detta vid förgiftningsbrott – ett brott som ofta begicks i hemlighet och utan några omedelbara vittnen. Då vittnen ofta saknades spelade erkännanden en central roll. I förvånansvärt många fall erkände också de anklagade kvinnorna. Erkännanden var vanligast bland unga pigor anklagade för barnamord medan hustrur och änkor nekade mer frekvent. Denna skillnad öppnar upp för olika tolkningar. För det första måste trycket på de tilltalade att erkänna ha varit starkt, något som kan ha varit svårare att motstå för yngre kvinnor med svagare position och mindre livserfarenhet.

Förhandlingarna i underrätterna var offentliga tillställningar och spektakulära mordfall väckte stort intresse bland folket. Även om fysisk tortyr inte längre användes, måste den psykiska pressen från domare, åklagare, släktingar och vänner till offret ha varit svår att bära. En annan typ av påtryckningar kom från fängelsepredikanten vars instruktioner sade att han skulle försöka övertyga en motsträvig misstänkt om att erkänna sina synder och brott. Ibland verkade fängelsepredikanten ha fungerat som ett slags semi-judiciell tjänsteman.⁸⁶ Det är också möjligt att en del förövare som var obekanta med den legala bevistorins sätt att fungera erkände därför att de trodde att bevisen var så starka att de skulle dömas ändå, då de saknade kunskap om att de, i avsaknad av vittnen, inte kunde dömas om de vidhöll sitt nekande.

Men andelen frikännanden var betydande också i mål där andra medel än gift använts. Flera av dessa rörde kvinnor som i underrätten dömdes tillsammans med en man och som frikändes i hovrätten. Några andra fall är dock mer intressanta då de rörde kvinnor som ensamma anklagats för att med hjälp av kraftigt våld slagit ihjäl, i två fall sina egna makar och i ett tredje fall sin egen far. I de två förstnämnda fallen saknades helt vittnen till det skedda medan i det tredje visserligen ett vittne fanns, men då detta vittne var den misstänkta omyndige son var han inte vittnesgill. Gemensamt för de tre fallen är att omständigheterna i stort sett entydigt tycks ha pekat på kvinnornas skuld. Trots detta frikändes

86. Se Roddy Nilsson, "The Practise of Pastoral Power: The Swedish Prison Chaplains in the 19th Century", *Crime, Histoire & Sociétés Crime History & Society* 17:1 (2013) s. 59–60.

de två första kvinnorna medan målet med kvinnan som misstänktes för mord på sin far ställdes på framtiden.⁸⁷

Avslutning: Kvinnors dödliga våld som subjektivitetskonstituerande handling

Avslutningsvis ska här återknytas till den teoretiska ram som presenterades i inledningen. Förståelsen av kvinnors våld har dominerats av två synsätt: antingen skildrat som utfört av "galna" eller "dåliga kvinnor" som av denna anledning placerats utanför ramarna för det "sanna" och naturligt kvinnliga beteendet eller som ett offer som i desperation och förtvivlan reagerat på (mäns) misshandel och förtryck.⁸⁸ Båda dessa synsätt begränsar dock förståelsen för kvinnors subjektivitetskonstituering och förmåga att handla. I föreliggande undersökning har kvinnors dödliga våld under 1800-talets senare del teoretiskt konceptualiserats med hjälp av en modell över olika möjliga subjekspositioner.

Det våld kvinnorna begick kan från en sådan utgångspunkt ses som ett element i den subjektivitetskonstituering som det innebär att skapa sig själv som individ inom ett visst socialt sammanhang och inom en viss kultur. Detta innebär att den våldsamma handlingen var mer än en lösning, mer än ett motstånd mot eller ett desperat svar på den situation de befann sig i – den innebar, eller avsåg att innebära, en förändrad subjeksposition. Den är därmed också något mer än den fysiska våldshandlingen i sig. Våldshandlingen kunde exempelvis ta sig formen av självförsvar, ett angrepp på mer eller mindre ovetande och försvarslösa offer eller något som utfördes i snabbt uppblossande raseri, men det avgörande i detta sammanhang är dess plats i en process av subjekskonstituering. Samtidigt ska det sägas att våld naturligtvis bara är ett, om än i dessa fall ett mycket viktigt eller till och med avgörande element, i denna konstituering.

I min analys av sammanlagt 114 brottmål inkluderade 133 kvinnor anklagade för dödligt våld har jag använt mig av en modell omfattande

87. B II a Brottmålsutslag Vol. 410 29/3 1969 (Jonsdotter), AA, GHA, VaLa; B II a Brottmålsutslag Vol. 408 3/12 1868 (Johansdotter), AA, GHA, VaLa; B II a Brottmålsutslag Vol. 434 30/10 1873 (Larsdotter), AA, GHA, VaLa.

88. Se t.ex. diskussionen i Ballinger (2000) s. 6–7. Samtidigt finns historiker som pekat på att synen på kvinnors våld i allt för hög grad färgats av forskarnas förutbestämda föreställningar om kön och våld och som i stället fört fram en mer komplex och mångfacetterad våldsförståelse. Se t.ex. Walker (2003) och Kilday (2007).

fem typer av subjektivitet: det flytande subjektet, icke-subjektet, hyper-subjektet, överlevare-subjektet och en typ av subjekt vilket jag benämner det kalkylerande subjektet. Processer av subjektivitet är alltid knutna till en social och kulturell kontext och subjekten kan därmed bara förstå sig själva och agera inom en sfär av möjliga upplevelser och erfarenheter.⁸⁹ Den historiska och kulturella sfären som kvinnorna befann sig i strukturerades inte minst av den rådande patriarkala genusordningen.⁹⁰ Kvinnor kunde dock, som visas i vissa fall, vara starka och kraftfulla producenter av sin subjektivitet även i ett samhälle uppbyggt av patriarkala relationer och på så sätt bidra till en destabilisering av könsstrukturen.⁹¹

Kvinnans subjektivitetskonstruktion ägde främst rum i hushållet och inte i offentligheten. Under 1800-talet befann sig många kvinnor i en situation av ett flytande subjekt, inlåsta i situationer av maktlöshet och underkastelse och med en osäker framtid. Många av kvinnorna vi mött levde i "äktenskaplig osämja" och hade förmodligen också blivit misshandlade av sina män. Flera av målen var relaterade till någon form av kärleksaffär eller utomäktenskaplig relation och kan ses som en handling som syftade till att skapa en ny subjektposition – med en ny make eller genom att ta en annan kvinnas plats som husmor och föreståndare för ett hushåll. Här finns inslag av ett flytande subjekt och ett överlevare-subjekt men också möjligen av hyper-subjekt. Det kalkylerande subjektet framträdde oftast och tydligast i fall av mord på äldre i hushållet. Barnamörderskorna framstår mest som icke-subjekt och flytande subjekt. Förövarna av dödligt våld mot övriga offer representerade såväl de flytande subjekten som icke-subjekten och hyper-subjekten.

Subjektstituleringen kan relateras till frihet då olika subjektpositioner innebär olika grader av frihet. Det är dock alltid en situerad och existentiell frihet där varje val som görs sker under skilda förutsättningar

89. Ulrich Bröckling, Susanne Krasmann & Thomas Lemke, "From Foucault's Lectures at the Collège de France to Studies of Governmentality: An Introduction", i Bröckling, Krasmann & Lemke, *Governmentality: Current Issues and Future Challenges* (New York & London 2011) s. 14.

90. Se t.ex. Lindstedt Cronberg (2009); Eriksson (2010).

91. Jfr Birgitta Svensson, "Könets destabilisering: Kvinnor som våldsverkare och gärningsmän", i Österberg & Lindstedt Cronberg (2005). Svensson hävdar att det i första hand gällde för manligt kodade brott som misshandel och rån. Det är dock inte tillräckligt att endast se till typen av brott. Man måste även ta hänsyn till kontexten för brottet, hur själva brottet utfördes samt den sociala status som förövare och offer hade.

och begränsningar.⁹² I fallen med de kvinnor som anklagades för att ha dödat sina män skulle deras brott kunna förstås som syftande till att befria sig från vad de uppfattade som en outhärdlig situation i avsaknad av frihet. Ändå gjorde de genom sin handling ett val som många andra kvinnor – som kanske befann sig i en liknande situation – inte gjorde. Att den handling de begick grundade sig i ett existentiellt val framgår också av att många av dem härigenom satte sin egen existens på spel genom att riskera dödsstraff. Det kan vara fruktbart att skilja mellan frihet som abstrakt och existentiellt begrepp och den omedelbara befrielse från en outhärdlig eller djupt otillfredsställande situation som den brottsliga handlingen syftade till, till exempel befrielse från övergrepp och våld inom äktenskapet, från bördan av att försörja och ta hand om äldre släktingar eller från att bli stämplad som "hora" och ogift mor. Den befrielse och förändring av situationen som den brottsliga gärningen avsåg att leda till skulle därmed, sedd från förövarnas sida, innebära en förbättrad subjektsposition och eventuellt också ekonomisk vinning samt höjd social status eller i varje fall att förhindra att positionen försämrades.

Det är då viktigt att ha i åtanke att ett av de definierande elementen beträffande subjektspositioner är att de skiljer sig åt i graden av handlingsmöjligheter som de representerar. Vissa positioner ger sina innehavare fler val medan andra har mycket begränsade möjligheter.⁹³ Det senare är i detta sammanhang tydligt när det gäller till exempel miss-handlade kvinnor eller beträffande dem med begränsade möjligheter till arv eller giftermål.⁹⁴ En central skillnad avseende handlingsmöjligheter utgick från kvinnors sociala och ekonomiska status, vilket gav hustrur och husmödrar betydligt starkare subjektspositioner än pigor och hemmadöttrar. Om vi också räknar in änkor som anklagades för mord på sina makar var hustrur en klar majoritet (80 av 133) av de anklagade. Av de 46 pigorna stod en helt övervägande andel anklagade för barnamord. De resterande hade oftast en underordnad subjektsposition som medbrottslingar antingen till husmödrar eller husbönder.

92. Christopher R. Williams, "Engaging Freedom: Towards an Ethics of Crime and Deviance", i Bruce A. Arrigo & Christopher R. Williams (red.), *Philosophy, Crime, and Criminology* (Urbana och Chicago 2006) s. 192.

93. Morrissey (2003) s. 3.

94. Morrissey (2003) s. 169.

Men om våldet kan vara en befriande upplevelse för förövare som känner sin existens hotad, kan det samtidigt förhindra andra, det vill säga offren och andra som berörs av våldet, från att producera sin subjektivitet. Dödligt våld är därför på samma gång ett förnekande av offrets subjektivitet eftersom det hindrar offret från att utveckla sin existentiella potential.⁹⁵ Detta var naturligtvis tydligast i fall av barnamord, där förövarna helt förnekade sina offer möjligheten att någonsin bli ett subjekt.

Det är slutligen värt att understryka att skapandet av nya subjekspositioner alltid är en kamp mot återhållande och begränsande krafter, i form av kulturella föreställningar, socio-ekonomiska förhållanden eller juridiska hinder. I en situation där de strukturella förhållandena gjorde det svårt för den enskilda kvinnan att forma sitt eget liv ingick det dödliga våldet samtidigt i en strävan efter och produktion av mening. Kort sagt, i detta perspektiv är våld relaterat till de för kvinnor relativt större svårigheterna att konstruera sig själva som subjekt.⁹⁶ Även om dödandet av en annan människa var en extrem handling var det inte desto mindre en del av det kvinnliga subjektets ständiga konstituering av sig själv.

Hatred, despair and love: Women's deadly violence in the late 19th century

During the latter half of the 19th century, women constituted 10 to 15 percent of the number of persons convicted for murder or manslaughter, a figure that does not include convictions for infanticide or, more correctly, neonaticide. A survey of a total of 114 cases taken from the Göta Court of Appeals in the period 1858–1899, reveals that women's deadly violence were foremost directed at three categories of victims: their spouses, their children, and elderly household members. A fourth residual category of victims includes people killed during robberies, due to some kind of emotional conflict or rivalry over a man, or by perpetrators who were sentenced to psychiatric care. In the latter case, the victims sometimes seems to have been random. In more than half of the cases investigated poison was used, mostly arsenic but

95. Wieviorka (2009) s. 59–63.

96. Wieviorka (2009) s. 40–41.

in some cases phosphorus. When small children were the victims, suffocation or drowning were the most common methods. A clear majority of the accused women were wives or widows suspected of killing their husband. Most of the accused maids were charged with infanticide.

As the identity of the victims suggests, there existed a close relationship between the perpetrator and the victim. In most cases, it appears that the crime had grown out of a situation where the parties involved had been living under the same roof for a long time. This is hardly surprising, in the light of the strong links between women and the household, especially in agrarian societies like 19th-century Sweden that were characterized by a patriarchal order. The investigation also shows that a considerable number of the women accused were acquitted, in many cases thanks to the strict process rules associated with the statutory theory of legal proof.

The article hypothesizes that these poisonings can be best understood by a focus on agency, as acts whereby (female) subjectivity was created in this period. Violent acts can be conceptualized with the help of a model that distinguishes different possible subject positions. From this perspective, the violence committed can be seen as an element of subject constitution, i.e. the process whereby a person creates herself as an individual within a specific social context and culture. This means that the violent act was more than a "solution", more than resistance or a desperate response to an unbearable situation – it was, or was intended to imply, a change in subject position.

Key words: Sweden, 19th century, women, violence, murder, poison, subject constitution